ARCHITEKTURA
CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE
WYDAWNICTWO POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
7-A/2011
ZESZYT 23
ROK 108
ISSUE 23
YEAR 108

MAŁGORZATA DOROZ-TUREK*

ŚREDNIOWIECZNA ARCHITEKTURA KLASZTORNA KANONIKÓW REGULARNYCH ŚW. AUGUSTYNA NA ŚLĄSKU NA PRZYKŁADZIE NOWOGRODU BOBRZAŃSKIEGO

THE MEDIEVAL ARCHITECTURE OF MONASTERIES OF CANONS REGULAR OF ST. AUGUSTINE ON THE BASIS OF NOWOGRÓD BOBRZAŃSKI

Streszczenie

W artykule przedstawiono zagadnienie powstania i przekształceń założenia klasztornego kanoników regularnych św. Augustyna w Nowogrodzie Bobrzańskim. Autorka relacjonuje wyniki prowadzonych przez siebie prac badawczych w sezonie 2005/2006 i 2006/2007, dotyczących ustalenia średniowiecznych przemian architektury nowogrodzkiego założenia. Przykład założenia klasztornego w Nowogrodzie Bobrzańskim został omówiony na tle działalności misyjnej i budowlanej kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku.

Słowa kluczowe: klasztor, kościół, fazy przebudowy, przypory

Abstract

The article presents the problems of rising and changing of the monastery of the Canons Regular of St. Augustine in Nowogród Bobrzański (Poland). The author reports on the results of research in the years 2005/2006 and 2006/2007 concerning architectural changes of the monastery during the Middle Ages. The examples of the monastery in Nowogród Bobrzański is described in the context of missionary and construction work of the Canons Regular of St. Augustine in the Silesia.

Keywords: monastery, church, rebuilding phases, buttresses

* Mgr inż. arch. Małgorzata Doroz-Turek, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

1. Wstęp

Dzieje klasztoru w Nowogrodzie Bobrzańskim są związane z opactwem wrocławskim oraz z drugą śląską kanonią w Żaganiu, mającą swój początek w Nowogrodzie Bobrzańskim. Nowogród Bobrzański, potwierdzony źródłowo jako gród kasztelański[1], ma co najmniej XIII-wieczną, jeśli nie XII-wieczną metrykę. Obecnie jest to miasto w województwie lubuskim, powiecie zielonogórskim, położone nad Bobrem. Założenie klasztorne jest usytuowane na uboczu miasta, w odległości kilkuset metrów na południe od skupiska mieszkalnego, na niżej leżącym terenie nadrzecznym. W widłach rzeki Bobru i Brzeźnicy, przy drodze (ul. Kościelna), na otwartym terenie stoi kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, wybudowany w pierwszej połowie XIII w., oraz budynek parafialny – plebania, z końca XVII w., stojąca w pobliżu obiektu kościelnego (il. 1). Świątynia to niewielkich rozmiarów obiekt[2] o prostym orientowanym układzie przestrzennym, złożonym z jednonawowego korpusu na planie prostokąta, od wschodu zamknięty absydą, od zachodu zaś wieżą na planie kwadratu (il. 2). Ponadto do korpusu od południa przylega zakrystia, od północny do przyziemia wieży pomieszczenie na katafalk, po jej drugiej stronie natomiast – cylindryczna klatka schodowa. Na całość zachowanego zespołu składa się w zasadzie jedna prosta bryła kościoła oraz stojący osobno, od jego południowego wschodu, budynek parafialny. Murowany współczesny obiekt plebanii pochodzi z końca XVIII w. i przypomina raczej posiadłość szlachecką niż dom parafialny.

Historycy nie wykazują zbyt dużego zainteresowania początkiem dziejów żagańskiego opactwa kanoników regularnych św. Augustyna, związanego z Nowogrodem Bobrzańskim. Także architektura tego założenia nie wzbudza specjalnej ciekawości. Pojedyncze prace wzmiankujące zabytek pochodzą z końca XIX i pierwszej połowy XX w., a trzy kolejne z drugiej połowy tegoż stulecia. Badania obiektu były prowadzone dopiero w drugiej połowie XX w. i do tej pory nie powstała monografia architektoniczno-historyczna nowogrodzkiego opactwa, późniejszej prepozytury żagańskiego konwentu.

Z końcem XIX w. kościołem poklasztornym w Nowogrodzie Bobrzańskim jako pierwszy zajął się Hans Lutsch[3]. W opracowaniu inwentaryzacyjnym, pośród innych zabytków Śląska, autor opisał nowogrodzki kościół i podjął się jego datowania. Autor uznał, że pierwotna budowla powstała w późnym średniowieczu. Ponadto uważa, że obiekt sakralny został gruntownie przebudowany w XV i XIX w.

---

[1] Nowogród Bobrzański po raz pierwszy wzmiankowano w dokumencie z 1202 roku, wystawionym przez księcia Henryka Brodatego. Zob. *Codex diplomaticus Silesiae*, red. K. Maleczyński, t. 1-3, Wrocław 1951, nr 178. W źródle jest mowa o kasztelanie Wisławie lub Witosławie (*Vislavius de Nouocastro*), co potwierdza istnienie w tym miejscu kasztelanii. Można więc datę powstania grodu przesunąć na koniec XII w. W literaturze przedmiotu uważa się, że okres formowania się grodów kasztelańskich przypada na drugą połowę XII w. W XIII w. wzmianki dotyczące Nowogrodu Bobrzańskiego pochodzą ze źródeł związanych z fundowanym w tym czasie konwentem kanoników regularnych św. Augustyna. Zob. *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie), Dolny Śląsk, Dolne Łużyce*, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1970, s. 319-321, przyp. 4.

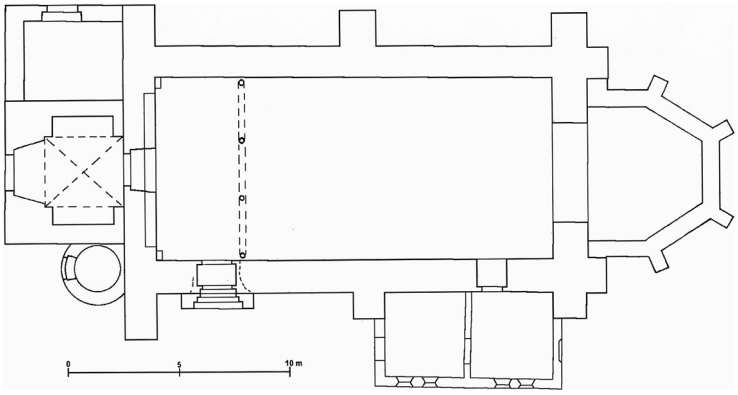
[2] Wysokość wnętrza 23,10-23,40 m, długość w osi głównej – 78,10 m.

[3] H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Breslau 1891, t. 3, s. 147.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Il. 1. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z towarzyszącym mu budynkiem parafialnym, widok od strony zachodniej. Fot. autorki
Ill. 1. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary with an accompanying parish building, view from the west. Photo by the author

Il. 2. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, rzut kościoła. Oprac. autorki
Ill. 2. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, projection of the church. Edited by the author

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Z lat 20. XX w. pochodzi kronika probostwa kanoników regularnych św. Augustyna, autorstwa proboszcza Johannesa Dlugosa[4], zawierająca także historię kościoła w Nowogrodzie Bobrzańskim. Autor uważa, że najstarszą częścią kościoła jest nawa, na co wskazują grube mury[5], które podaje, że są wykonane z kamienia polnego. Ponadto podczas XIX-wiecznej przebudowy zostały zmienione dawne okna (poszerzone i obniżone, otrzymały ostrołuczne zamknięcie). Według Dlugosa do rozbiórki absydy i budowy prezbiterium doszło w latach 1862-1865. Autor kroniki probostwa przedstawił także historię probostwa, lecz relacje dotyczące budynku plebanii przy kościele podał w formie niezwykle lapidarnej.

Sprzed II wojny światowej pochodzi następna praca, poświęcona dawnemu kościołowi kanoników w Nowogrodzie Bobrzańskim, autorstwa Hermanna Hoffmana[6]. Hoffman wysuwa przypuszczenie, że w murach zachowanej nawy głównej tkwią resztki romańskiego kościoła[7]. Sądzi także, że za czasów opata Thiela (około 1690 r.) usunięto półkolistą absydę, wznosząc w jej miejscu prezbiterium, które następnie zburzono, zastępując nowym, zachowanym do dziś.

W latach 60. XX w. Marian Kutzner, w napisanym przez siebie *Studium historyczno-urbanistycznym Nowogrodu Bobrzańskiego*[8], podtrzymał tezę Lutscha, że kościół klasztorny został dwukrotnie przebudowany w XV i ponownie w XIX w. Według badacza, po pierwotnej budowli zachowały się tylko dolne partie murów nawy. Z relacji Kutznera wynika, że świątynia w 1602 roku została zniszczona, a za czasów żagańskiego opata Andrzeja Thiela odbudowana. Ponadto autor na okres 1858-1863 określa czas neogotyckiej przebudowy. Takie informacje o kościele parafialnym w Nowogrodzie Bobrzańskim znajdujemy również w krótkiej monografii miasta, napisanej przez Zuzannę Szczegółę[9]. Szczegóła zwróciła także uwagę na budynek plebanii przy kościele NMP – dawny budynek proboszczówki klasztornej. Według autorki obecna budowla, pochodząca z 1699 roku, powstała w miejscu średniowiecznego klasztoru, gruntownie przebudowanego w XVI i XVII w.[10].

W 1975 roku badania architektoniczne kościoła prowadził Tadeusz Kozaczewski[11]. Ze względu na brak bezpośredniego dojścia do murów obiektu, z powodu potynkowanych ścian, za relacją Dlugosa[12], Kozaczewski podaje, że mury romańskiego kościoła są wykonane z kamienia polnego, a także że podczas XIX-wiecznej przebudowy wymieniono strop oraz zostały zmienione dawne okna. Otwory okienne według Dlugosa wówczas powiększono, nadając im jednocześnie formę ostrołukową, bowiem przed przebudową okna były krótsze i miały łęki półkoliste, co widać na prymitywnym wprawdzie, ale według niego wiarygodnym rysunku z czasu przebudowy[13]. Na rysunku jest także widoczna, przylegająca

[4] J. Dlugos, *Chronik der Propsteri Naumburg am Bober*, Naumburg am Bober 1926.

[5] *Ibidem*, s. 272.

[6] H. Hoffman, *Die Katolischen Kirchen des Altkreises Sagan*, Breslau 1939.

[7] *Ibidem*, s. 85.

[8] M. Kutzner, *Studium historyczno-architektoniczne zespołu poklasztornego w Żaganiu*, Wrocław 1960 (mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, nr inw. 120).

[9] *Studia nad początkami..., op. cit.*, s. 319-332.

[10] *Ibidem*, s. 329.

[11] T. Kozaczewski, *Kościół poaugustiański NM Panny w Nowogrodzie Bobrzańskim*, Wrocław 1975 (mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, nr inw. 189).

[12] J. Dlugos, *op. cit.*

[13] *Ibidem*, s. 202.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

od strony wschodniej, półkolista absyda. Według Kozaczewskiego wynika z tego, że przekształcono także otwór łuku tęczowego, który musiał być niższy. Zgadza się z Długosem, że do rozbiórki absydy i budowy prezbiterium doszło w latach 1862-1865. Przypory dowodzą, że budowlę zamierzano od początku zasklepić. Sklepienia nie zrealizowano albo istniejące zostało zburzone w niewiadomym czasie. Kozaczewski podjął się rekonstrukcji domniemanego rzutu pierwotnego romańskiego kościoła jako jednonawowego, nakrytego dwoma przęsłami sklepienia sześciopolowego krzyżowego, z półkolistą absydą od wschodu, nakrytą sklepieniem półkolistym[14]. Według Kozaczewskiego otwarta pozostaje sprawa wieży stojącej niegdyś w miejscu wieży barokowej: czy należała ona do pierwotnego założenia, czy została dobudowana później. Zakłada on, że jej zły stan w końcu XVII w., który spowodował jej rozebranie, wskazuje raczej na jej późniejsze powstanie niż kościół[15].

Podczas remontu w latach 70. XX w. na południowej elewacji korpusu, po wschodniej stronie środkowej przypory, odsłonięto ślad zamurowanego otworu drzwiowego (dolna część)[16].

Z 1983 roku pochodzi praca historyczno-architektoniczna dotycząca plebanii przy kościele, autorstwa Róży Kąsinowskiej, która zbadała obiekt[17]. W pracy, oprócz przedstawienia zarysu historii probostwa w Nowogrodzie Bobrzańskim i obiektu plebanii, autorka podjęła się datacji zachowanego budynku i wysunięcia hipotezy co do pierwotnych zabudowań. Według Kąsinowskiej w latach 1697-1699 nowy obiekt zastąpił wcześniejszy budynek, który najprawdopodobniej nie był murowany, tylko wystawiony z szachulca wypełnionego gliną[18].

Okazją do następnych badań architektonicznych był podjęty w latach 90. XX w. remont elewacji, podczas których, tak jak poprzednio, był obecny Stanisław Kowalski. W 1992 roku odsłonięty został w różnych miejscach elewacji autentyczny ceglany mur w wątku wendyjskim. Dzięki temu uznano wówczas, że ściany nawy w całości są XIII-wieczne (il. 3-4). Odsłaniając zewnętrzne ościeża okien, przekonano się także, że nie wykonywano żadnej gotyckiej ani neogotyckiej przebudowy otworów okiennych, gdyż były powiązane z murem lica elewacji. Wyższe okna na północnej elewacji są w całości pierwotne, skrócone zaś zostały okna południowe przez zamurowanie ich dolnej partii. Według Kowalskiego mogło to nastąpić podczas XVII-wiecznej przebudowy kościoła[19]. W tym czasie na południowej elewacji korpusu, po zachodniej stronie środkowej przypory, odsłonięto także drugi portal zamknięty łukiem odcinkowym[20].

Ostatnie hipotezy co do budowy kościoła wysunął Stanisław Kowalski w książce poświęconej żagańskiemu opactwu, pt. *Klasztor Augustianów w Żaganiu – zarys dziejów*. Autor rozdziału poświęconego nowogrodzkiemu okresowi konwentu podsumował dotychczasowy stan wiedzy na temat tutejszego obiektu i wyniki badań. Na koniec Kowalski

[14] T. Kozaczewski, *op. cit.*, s. 8; *Klasztor Augustianów w Żaganiu – zarys dziejów*, praca zbiorowa pod red. Stanisława Kowalskiego, Żary 1999, s. 23.

[15] *Ibidem*, s. 14-15.

[16] *Klasztor Augustianów...*, *op.cit.*, s. 16.

[17] R. Kąsinowska, *Plebania przy kościele pw. Wniebowzięcia NM Panny w Nowogrodzie Bobrzańskim*, Poznań 1983 (mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków, nr 270).

[18] *Ibidem*, s. 1-2.

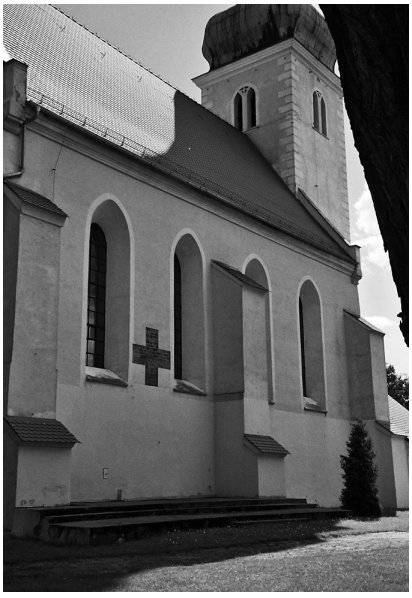
[19] S. Kowalski, *Zespół poklasztorny augustianów w Żaganiu – zarys historii opactwa*, Zielona Góra 1997 (mps w WUOZ Zielona Góra, nr inw. 221, s. 226-227); *Klasztor Augustianów...*, *op. cit.*, s. 15.

[20] *Klasztor Augustianów...*, *op. cit.*, s. 15-16.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Il. 3. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, sonda architektoniczna, widoczny odsłonięty spod tynku ceglany wątek wendyjski. Fot. autorki
Ill. 3. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, architectural probe, brick Venedic pattern exposed from under the plaster is visible. Photo by the author

Il. 4. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, elewacja północna. Fot. autorki
Ill. 4. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, northern facade. Photo by the author

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

przedstawił także rezultaty własnych prac badawczych oraz ostatnie hipotezy związane z budową pierwotnego kościoła oraz jego przeobrażeń. W tym ostatnim bardzo pomocna okazała się, oprócz rezultatów wspomnianych badań, niedawno znaleziona, jedyna dotychczas znana, zachowana dokumentacja pomiaru obiektu z połowy XIX w.[21]. Źródło to umożliwiło nowsze spojrzenie na obiekt. Kowalski wysunął przypuszczenia, że pierwotnie zrealizowano jedynie część zamierzonego trzynawowego założenia, tzn. prezbiterium w obrysie murów obecnego korpusu. Według niego kościół jest budowlą zbyt małą jak na obiekt klasztorny, na co wskazuje zachodnia ściana nawy, w której płaszczyźnie, od wewnątrz, rysuje się wysoka ostrołuczna płycina. Jest to być może zarys tęczy, zamurowanej do czasu wybudowania korpusu nawowego. Kowalski uważa, że romański kościół był sklepiony. Przypuszcza, że rozbiórki dokonano najprawdopodobniej podczas przebudowy pod koniec XVII w. (1690 r.). Zdaniem Kowalskiego, projektant XIX-wiecznego prezbiterium dopasował jego okna do wcześniejszych okien doświetlających nawę. Na rysunkach zachowanej XIX-wiecznej dokumentacji Kowalski zauważył różnicę: łęki okien nawy są tylko lekko zaostrzone, co bliższe jest architekturze romańskiej niż neogotyckiej, preferującej łuk ostrzejszy. Jeden z rysunków XIX-wiecznych potwierdza rezultaty badań i przypuszczenia, że przed XIX-wieczną przebudową kościół miał dwa otwory drzwiowe – oba znajdowały się na południowej elewacji nawy, po obu stronach środkowej przypory. Kowalski uznaje, że w 1227 roku konsekrowano wschodnią część świątyni, spełniającą już warunki dla duchowego życia klasztoru[22].

2. Przekazy historyczne i źródła ikonograficzne związane z budową

Niewiele zachowało się źródeł pisanych, dotyczących nowogrodzkiego klasztoru, ale – co najważniejsze – zachowały się dokumenty świadczące o jego fundacji.

W spisanej w żagańskim klasztorze kronice klasztornej, zwanej *Katalogiem opatów żagańskich*[23], w pierwszej z pięciu części dzieła, ujmującej lata 1217-1398, poznajemy losy nowogrodzkich zakonników. W źródle tym brak jednak wzmianek zarówno o budowie tutejszego kościoła, jak i potrzebnych obiektów dla zakonników, a tym bardziej o wyglądzie architektury.

Nowogród Bobrzański po raz pierwszy jest wzmiankowany w 1202 roku w dokumencie wystawionym przez księcia Henryka Brodatego[24]. W źródle tym jest mowa o kasztelanie Wisławie lub Witosławie (*Vislavius de Nouocastro*), co potwierdza, że był tu gród kasztelański, którego początek można datować na koniec XII w. W XIII w. wzmianki dotyczące Nowogrodu Bobrzańskiego pochodzą ze źródeł związanych z fundowanym konwentem kanoników regularnych św. Augustyna[25].

---

[21] *Dokumentacja techniczna z rysunkami projektu z roku 1861 r.*, dotycząca kościoła w Nowogrodzie Bobrzańskim (w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze).

[22] *Ibidem*, s. 11-19.

[23] Dzieło to, przechowywane w bibliotece uniwersyteckiej i archiwum państwowym we Wrocławiu, zaginęło wraz z całym zbiorem biblioteki żagańskiej w 1945 roku.

[24] *Codex diplomaticus...*, *op. cit.*, nr 178.

[25] Zob. *Studia nad początkami...*, *op. cit.*, s. 319-321, przyp. 4.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Według tradycji klasztornej i pierwszego zachowanego dokumentu, pojawienie się kanoników regularnych św. Augustyna w Nowogrodzie Bobrzańskim jest związane z księciem piastowskim Henrykiem Brodatym i jego żoną Jadwigą oraz z planami akcji osadniczej księcia, do której chciał włączyć śląskie klasztory. Z 1217 roku pochodzi najwcześniejszy dokument, według którego książę wraz ze swą małżonką funduje sprowadzonym przez siebie kanonikom klasztor obok znajdującego się w Nowogrodzie Bobrzańskim kościoła pw. św. Bartłomieja[26].

Chociaż co do źródła z 1217 roku istnieją pewne wątpliwości, to wiadomo, że fundacja musiała jednak nastąpić co najmniej w pierwszej dekadzie XIII w., a świadczy o tym następny dokument. Już bowiem w 1219 roku[27] w Rzymie papież Honoriusz III potwierdził zamiar Henryka. Także inny dokument potwierdza fundację kanonii w Nowogrodzie Bobrzańskim, związaną prawdopodobnie z budową kościoła św. Bartłomieja w Trzebnicy. Świątynię dla fundowanego klasztoru w Trzebnicy dla mniszek wznosili sprowadzeni i zatrudnieni budowniczy kanonicy z Arrouaise. Wdzięczny za pracę członków zakonu kanoników regularnych książę założył dla sześciu zakonników klasztor w Nowogrodzie Bobrzańskim[28].

Funkcjonowanie klasztoru w Nowogrodzie Bobrzańskim poświadcza kolejny dokument wystawiony w 1221 roku. Tego roku, 9 stycznia, na Lateranie papież Honoriusz III wziął klasztor kanoników regularnych św. Augustyna w Nowogrodzie Bobrzańskim pod opiekę Stolicy Apostolskiej[29].

Przypuszczalnie w 1227 roku zakonnicy osiedlili się przy nowo wybudowanym kościele, blisko rzeki, u podnóża góry[30]. Tego samego roku, według kroniki opackiej, nastąpiło poświęcenie przez wrocławskiego biskupa Wawrzyńca wystawionego przez zakonników kościoła pw. NM Panny w Nowogrodzie Bobrzańskim. Dokument ten jest jedynym znanym średniowiecznym źródłem mówiącym o nowogrodzkim kościele klasztornym. Nie ma jednak w nim mowy o prowadzonych pracach budowlanych ani o formie architektonicznej poświęconego obiektu sakralnego, podobnie jak w kolejnych materiałach archiwalnych.

Około 1260 (1261) roku kanonia w Nowogrodzie Bobrzańskim, dotychczas funkcjonująca jako prepozytura, została podniesiona do rangi opactwa przez biskupa wrocławskiego Tomasza I[31]. Ponadto biskup nadał kościołowi klasztornemu kanoników pw. NM Panny w 1263 roku prawa parafialne (*fure partalis*) oraz – w związku z podniesieniem do rangi opactwa – potwierdził wszystkie własności klasztoru[32]. Pierwszym opatem samodzielnego klasztoru został dotychczasowy przełożony prepozytury Henryk (1256-1283)[33].

---

[26] *Catalogus abbatum Saganesium*, wyd. A.G. Stenzel; *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, Breslau 1835, s. 176-177; *Codex diplomaticus...*, *op. cit.*

[27] *Codex diplomaticus...*, *op. cit.*, nr 217.

[28] T. Kozaczewski, *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 17, z. 2, Wrocław 1972; T. Kozaczewski, *op. cit.*, s. 4.

[29] *Codex diplomaticus...*, *op. cit.*, nr 255.

[30] *Catalogus abbatum...*, *op. cit.*; A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 23, przyp. 64.

[31] *Catalogus abbatum...*, *op. cit.*, s. 179-180.

[32] A. Świerk, *op. cit.*, s. 24; A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku: życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Uniwersytet Opolski, „Studia i monografie" Nr 269, Opole 1999, s. 47, przyp. 224.

[33] A. Pobóg-Lenartowicz, *op. cit.*, s. 252.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

W dokumentach z lat 1261-1266 jako świadkowie przy różnych okazjach występują licznie mnisi nowogrodzkiego klasztoru, m.in. Swentossius, Sdizlav, Bogdan, Vinzenz, Swantco[34].

Za Burcharda I, kolejnego opata w latach 1283-1284[35], w 25 lat po podniesieniu do rangi opactwa, a po ponad 60 latach działalności w Nowogrodzie Bobrzańskim, nastąpiła translokacja klasztoru z zakonnikami. Do Żagania z Nowogrodu Bobrzańskiego 8 maja 1284 roku przeniósł kanoników Przemko, książę szprotawski, przy współudziale biskupa Tomasza II[36]. Od tej pory, po przeniesieniu konwentu do Żagania, w Nowogrodzie pozostało probostwo, tzw. prepozytura, podległa żagańskiemu opactwu, a kościół klasztorny stał się kościołem parafialnym. Probostwem kierował proboszcz, mieszkający tu z jednym lub dwoma zakonnikami, który – oprócz pełnionej pracy duszpasterskiej – zarządzał leżącym na terenie probostwa folwarkiem oraz wsiami.

Proboszczem kościoła klasztornego w 1430 roku był Mikołaj Kleinicz, w 1463 – Lorenz Polkewicz, a w 1484 – Jan Budissin[37].

Najstarsza wzmianka o znajdujących się na terenie probostwa zabudowaniach mieszkalnych pochodzi z przełomu XV i XVI w. Z kroniki klasztornej wiemy, że żagański opat Paweł Haugewicz (14 V 1489-12 VII 1507) w latach swego panowania pobudował domy opackie, m.in. w Nowogrodzie Bobrzańskim[38]. Lapidarne dane nie mówią nic ani o formie, ani z jakiego materiału wystawiono obiekt.

3. Źródła ikonograficzne związane z historią budowy

Do tej pory nie jest znana ikonografia z okresu średniowiecza. Najwcześniejsza i jedyna dotychczas zachowana rycina z przedstawieniem zabudowy założenia w Nowogrodzie Bobrzańskim pochodzi z około połowy XVIII w.[39]. Na wykonanym przez Wernhera widoku planu Nowogrodu Bobrzańskiego z lotu ptaka kościół pw. NM Panny autor przedstawił po prawej stronie.

Następna ikonografia pochodzi dopiero z czasu przebudowy kościoła w latach 60. XIX w. W aktach budowy z tego czasu zachował się prymitywny rysunek południowej elewacji, jak można przypuszczać – stan przed przebudową[40].

Kolejna ikonografia to niedawno odnalezione rysunki z 1861 roku, tzw. dokumentacja techniczna, z rysunkami projektu[41]. Jest to pierwsza inwentaryzacja kościoła, wykonana w związku z planowaną przebudową w drugiej połowie XIX w. Zachowanych siedem rysunków zawiera informacje o stanie kościoła przed zmianami oraz projekt przebudowy. Na jednym z rysunków rzutu przyziemia przedstawiono stan z 1861 roku przed zmianami

[34] A. Heinrich, *Geschichte des Fürstentums Sagan*, t. 1, Sagan 1911, s. 246.

[35] A. Pobóg-Lenartowicz, *op. cit.*, s. 252.

[36] *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, v. H. Appelt, Wien 1963-1971; t. 2-5, Wien 1977-1994, nr 116; *Historia Śląska*, red. Rościsława Żerelika, Wrocław 2002, s. 74.

[37] A. Heinrich, *op. cit.*, s. 246.

[38] *Catalogus abbatum...*, *op. cit.*, s. 410; A. Pobóg-Lenartowicz, *op. cit.*, s. 73.

[39] Zob. *Klasztor Augustianów...*, *op. cit.*, s. 28.

[40] J. Dlugos, *op. cit.*, s. 271.

[41] *Dokumentacja techniczna...*, *op. cit.* Zob. *Klasztor Augustianów...*, *op. cit.*, s. 24-27.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

(tzw. inwentaryzacja pomiarowa). Z tego samego roku (rysunek rzutu) pochodzi projekt przebudowy kościoła. Następny rysunek przedstawia elewację południową kościoła (stan przed przebudową), a kolejny – projekt elewacji południowej.

Z dokumentacji tej zachowały się również dwa przekroje poprzeczne: jeden z widokiem na stronę wschodnią, z zaznaczoną projektowaną tęczą w miejscu półokrągłego łuku, drugi – z widokiem na zachód, na chór, z zarysem ostrołucznie zamkniętego łuku tęczowego. Ostatni rysunek to przekrój podłużny z zaznaczoną projektowaną, niezrealizowaną zmianą otworów okiennych.

4. Prace własne

Autorka, oprócz opracowania kwerendy archiwalnej materiałów źródłowych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Archiwum Państwowym w Zielonej Górze z siedzibą w Starym Kisielinie, w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze i w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego, dokonała również analizy wyników dotychczasowych badań architektonicznych z rezultatami wcześniejszych prac, przechowywanych w Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze. Spostrzeżenia autorka konsultowała z opiekunami naukowymi pracy badawczej – prof. Ewą Łużyniecką i dr. Czesławem Lasotą.

W trakcie prac terenowych autorka wykonała inwentaryzację architektoniczną, obejmującą istniejący kościół. Pomiary zostały wykonane w strefie przyziemia. Według nich autorka sporządziła rysunek rzutu. Zinwentaryzowała także północną elewację z zachowanym detalem oraz przekrój podłużny.

Tabela 1

Przeobrażenia architektury – wyniki badań

Faza	Obiekt	Materiał	Wymiary materiału [cm]	Układ
I	1 – (il. 5)	cegła	25 x 26 x 9-9,5 cm	układ dwuwozówkowy, tzw. wendyjski
II	4 – (il. 9)	X	X	X

5. Fazy

5.1. Średniowiecze

Wynikiem badań architektonicznych są ustalenia dotyczące przede wszystkim średniowiecznych faz rozwoju przestrzennego kościoła w Nowogrodzie Bobrzańskim. Dotychczas ten okres był raczej pomijany i nie zostały wyróżnione średniowieczne etapy budowy założenia. Przedstawiona hipoteza wydziela na pewno jedną średniowieczną fazę budow-

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

laną – pierwszą wczesnogotycką, druga – gotycka faza stanowi jedynie przypuszczenie. Przedstawione fazy budowlane kościoła tylko częściowo pokrywają się z wnioskami poprzednich badaczy obiektu, począwszy od Hansa Lutscha, a na Stanisławie Kowalskim kończąc (patrz: stan badań). Różnice dotyczą przede wszystkim kształtu pierwotnego założenia oraz rozwoju przestrzennego obiektu w okresie średniowiecza, w czasie powstania kolejnych jego części.

Ze źródeł archiwalnych oraz według stanu materialnego wynika, że pierwotne założenie sakralne, pochodzące z pierwszej połowy XIII w., tkwi w obecnym, przekształconym nieco w ciągu wieków obiekcie. Potwierdziły to wyniki badań prowadzonych kolejno przez Tadeusza Kozaczewskiego i Stanisława Kowalskiego[42]. Fakt ten miała możność potwierdzić również autorka podczas wspomnianych już badań własnych. Jeśli idzie o klasztor, to do naszych czasów nie dotrwało jego pierwotne założenie i nic nie wiemy o obiekcie, w którym musieli mieszkać zakonnicy.

5.1.1. Faza I – wczesnogotycka (1 połowa XIII w.)

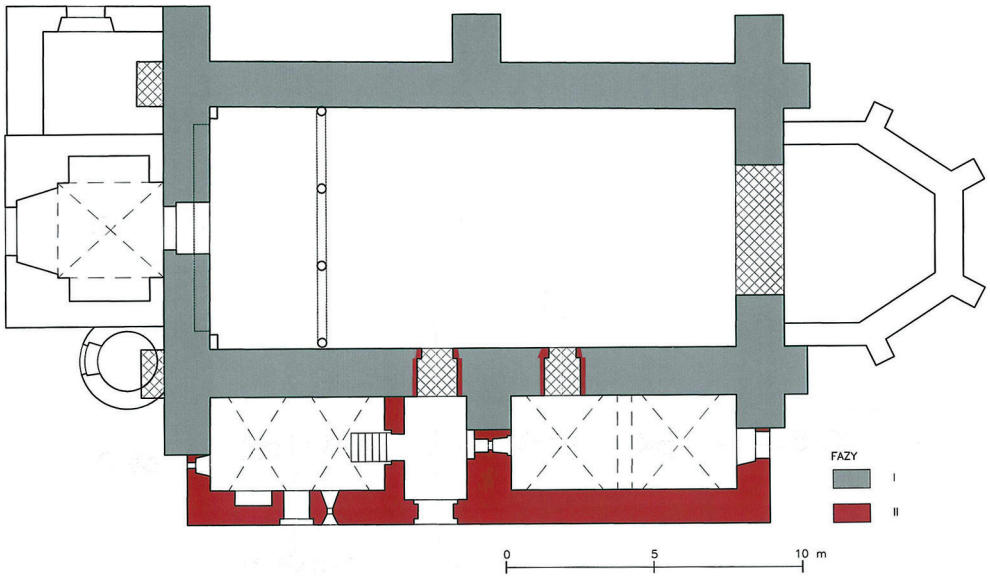
W pierwszej, wczesnogotyckiej fazie wzniesiono obiekt na planie orientowanego prostokąta (il. 5). Jego wysokość jest równa niemal półtorakrotnej szerokości. Ściany korpusu znacznej grubości, wynoszącej 1,50-1,60 m, zostały wymurowane z cegły w układzie dwuwozówkowym, zwanym wedyjskim (il. 3), wraz z ośmioma oknami doświetlającymi jego wnętrze, rozmieszczonymi po cztery w ścianie północnej i południowej, po dwa między przyporami. Wysokie, bardzo wydłużone okna są dwustronnie rozglifione i zamknięte obniżonym łukiem ostrym – pierwotnie prawdopodobnie wypełnione były skromnym laskowaniem i ozdobione z zewnątrz kwiatonem; obecnie okna po południowej stronie korpusu są skrócone i zamurowane od dołu być może podczas dobudowy do przyziemia południowej elewacji kościoła, tzw. przybudówki (zob. Faza II).

Na system skarp korpusu składa się osiem prostopadłych przypór: po trzy przypory na południowej i północnej elewacji (il. 4, 6), ponadto dwie na elewacji wschodniej; być może symetryczne znajdowały się także od zachodu. Przypory różnią się formą: od północy są dwuuskokowe i wysokie na ponad połowę wysokości elewacji, od południa zaś jednouskokowe i nieco wyższe od okien, takiej samej wysokości są także przypory od wschodu, tylko bez uskoków. Nieco dalej wysunięte niż pozostałe są obie zachodnie przypory. Wnętrze przekryte pułapem stropowym, a z zewnątrz dwuspadowym dachem. Pierwotnie korpus był dostępny od zachodu wejściem na osi i, być może, bocznym wejściem od południa, a także prawdopodobnie portalem bliżej wschodu.

Na podstawie badań przyjmuje się hipotezę, że w pierwszej połowie XIII w. (lata 1217--1227) powstał niewielkich rozmiarów, jednoprzestrzenny kościół klasztorny. Mimo wprowadzenia szkarp, korpus najprawdopodobniej od początku nie był sklepiony, tylko przekryty pułapem stropowym; obecny strop ma konstrukcję drewnianą, typową dla XIX w. (zob. Faza IV). System wysokich przypór świadczy o tym, że prawdopodobne istniał zamiar zasklepienia tej części, ale nie zdążono go zrealizować, na co wskazuje brak wsporników i śladów po nich. Na podstawie liczby i rozstawu przypór oraz okien już Kozaczewski ustalił, że wnętrze mogłoby być nakryte krzyżowym, sześciodzielnym sklepieniem.

[42] T. Kozaczewski, *op. cit.*; *Klasztor Augustianów..., op. cit.*, s. 11-19.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

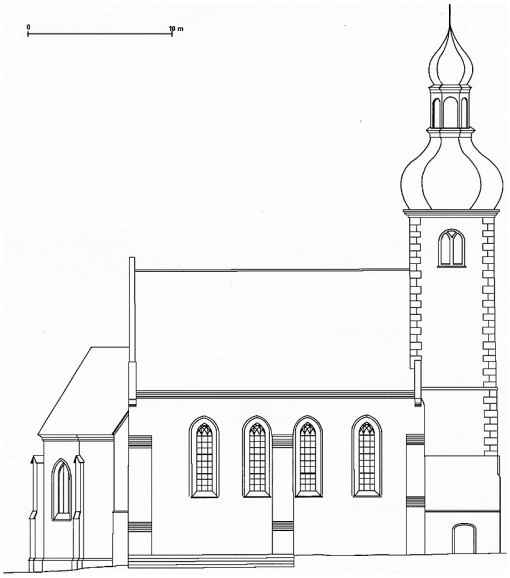
Il. 5. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, rzut kościoła, faza I – obiekt na planie orientowanego prostokąta, 1 połowa XIII w.; faza II – średniowieczna. Oprac. autorki na podstawie własnych badań
Ill. 5. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, projection of the church, phase I – structure based on the plan of an oriented rectangle, 1st half of 13th c.; phase II – medieval. Edited by the author on the basis of own researches

Ze względu na krótki czas istnienia opactwa w Nowogrodzie Bobrzańskim jest prawdopodobne – tak jak przypuszcza Kowalski – że z planowanego większego obiektu zrealizowano tylko prezbiterium. Potwierdzeniem przypuszczenia, dotyczącego mającego się jeszcze pojawić od zachodu szerszego korpusu większego założenia, są obie zachodnie przypory, będące wysunięte dalej od pozostałych, które miały być jego wschodnimi ścianami. Oprócz tego na niezrealizowanie zakładanego układu mogą wskazywać niewielkie, jak na kościół klasztorny, rozmiary świątyni o wymiarze nawy 10,90 x 20,80 m i wysokości murów 13,3 m – rozmiar porównywalny do średniowiecznej wiejskiej świątyni. Materialnym potwierdzeniem takiej hipotezy jest także zachodnia ściana nawy, na której – w cieńszej partii – rysuje się wysoka, ostrołuczna płycina (il. 7). Wygląda to na zarys przewidzianego łuku tęczowego między prezbiterium a nawą, zamurowanego do czasu wybudowania korpusu nawowego[43]. Dokument z 1227 roku, mówiący o poświęceniu kościoła klasztornego pw. NM Panny w Nowogrodzie Bobrzańskim, wskazuje na skończenie wczesnogotyckiego etapu budowy obiektu, spełniającego już warunki dla duchowego życia klasztoru.

Jeśli idzie o klasztor, gdzie mieszkali osadzeni w Nowogrodzie Bobrzańskim zakonnicy, to do naszych czasów nie zachowały się żadne obiekty średniowieczne. Także w źródłach pisanych nie ma na temat takiej architektury wzmianek, badań archeologicznych, mogących coś więcej w tej kwestii wyjaśnić, do tej pory natomiast nie prowadzono. Przypuszcza się

[43] *Klasztor Augustianów...*, *op. cit.*, s. 16-17.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Il. 6. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, elewacja północna, widok na zachowane dwuuskokowe przypory. Oprac. autorki
Ill. 6. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, northern facade, view on preserved two-step buttresses. Edited by the author

Il. 7. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, wnętrze kościoła, widok na ścianę zachodnią i północną. Fot. autorki
Ill. 7. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, interior of the church, view on the western and northern wall. Photo by the author

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

jednak, że w tym samym czasie co kościół, bądź w przeciągu okresu średniowiecza i przebywania w Nowogrodzie Bobrzańskim kanoników, musiały powstać jakieś zabudowania klasztorne, gdzie mieszkali zakonnicy. Możliwe, że średniowieczne obiekty znajdowały się po południowej stronie korpusu, w miejscu obecnej plebani.

5.1.2. Faza II – gotycka

Wkrótce, być może jeszcze w okresie średniowiecza, do wystawionej prostokątnej części sakralnej została dobudowana znana z XIX-wiecznych rysunków inwentaryzacyjnych przybudówka (il. 5). Na powstanie przylegającego od południa do kościoła obiektu może wskazywać inna forma przypór po tej stronie oraz skrócone okna (il. 8).

Obiekt był dobudowany do przyziemia południowej elewacji korpusu, na całej jego długości, od wschodniej do zachodniej przypory. Krótsze ściany – wystawione na przedłużeniu przypór, i dłuższa południowa – równoległa do elewacji kościoła, tworzyły wnętrze na planie wydłużonego prostokąta, na które składały się dwa pomieszczenia i korytarz komunikacyjny między nimi. Na przedłużeniu środkowej przypory była ściana wydzielająca wschodnie, większe wnętrze od korytarza komunikacyjnego i mniejszego pomieszczenia od zachodu. Jedno pomieszczenie dostępne było tylko z kościoła i doświetlone jednym oknem od wschodu, do drugiego wnętrza zaś prowadziło wejście z ko-

Il. 8. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, elewacja południowa. Fot. autorki
Ill. 8. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, southern facade. Photo by the author

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

rytarza, a doświetlone było dwoma oknami: jednym od południa i drugim od zachodu. Ponadto dobudowana część była skomunikowana z kościołem przez korytarz i z zewnętrzem. Relikty po portalach, wiązanych z wejściami do przybudówki, odsłonięto podczas prac remontowych i badań tkanki w latach 70. i 90. XX w. Zlokalizowane były, tak jak na XIX-wiecznym rysunku rzutu, w południowej ścianie korpusu, po obu stronach środkowej przypory[44]. Z dokumentacji wynika, że obydwa pomieszczenia przybudówki były sklepione sklepieniem krzyżowym, całość zaś nakryta dachem pulpitowym. Z rysunków elewacji widać również, że obiekt był w całości otynkowany, najprawdopodobniej w czasie XVII-wiecznych prac, a wraz z nią reszta obiektu (zob. Faza III).

W okresie średniowiecza założenie klasztorne najprawdopodobniej składało się z obecnej części nawowej, zamkniętej od wschodu na prosto, i z przybudówki. Z powodu braku źródeł pisanych, wzmiankujących budowę obiektu, oraz wcześniejszych rysunków niż te z 1861 roku, nie jest znany czas powstania nieistniejącej już części założenia. Nie prowadzono także specjalistycznych badań archeologicznych, mogących odkryć jakieś pozostałości po tym obiekcie w ziemi. Z analizy dostępnych źródeł oraz materiału autorka jedynie może domniemywać, że obiekt, który nie powstał jednocześnie z kościołem, mógł powstać jeszcze w okresie średniowiecznym, na co mogą wskazywać grube mury. W czasie, kiedy w Nowogrodzie Bobrzańskim byli jeszcze kanonicy, mogło powstać północne skrzydło klasztorne, gdzie mogli mieszkać zakonnicy. Drugim wariantem czasu powstania tzw. przybudówki mogła być następna, nowożytna faza.

Jeśli idzie o klasztor, to przypuszcza się, że w średniowieczu i podczas przebywania w Nowogrodzie Bobrzańskim kanoników, oprócz przybudówki musiały powstać jeszcze inne zabudowania klasztorne. Możliwe, że obiekt towarzyszący świątyni powstał w miejscu obecnej plebanii. Ze źródeł archiwalnych wynika, że na przełomie XV i XVI w. powstał dom opacki. Obiekt ten zbudował w latach swego panowania żagański opat Paweł Haugewicz (1489-1507). Niezachowana do dziś żadna średniowieczna architektura być może powstała w miejscu plebani z XVII w.

Następne znane działania budowlane przy nowogrodzkim kościele klasztornym były prowadzone z końcem XVII w. w stylu barokowym, a kolejne w XIX w.

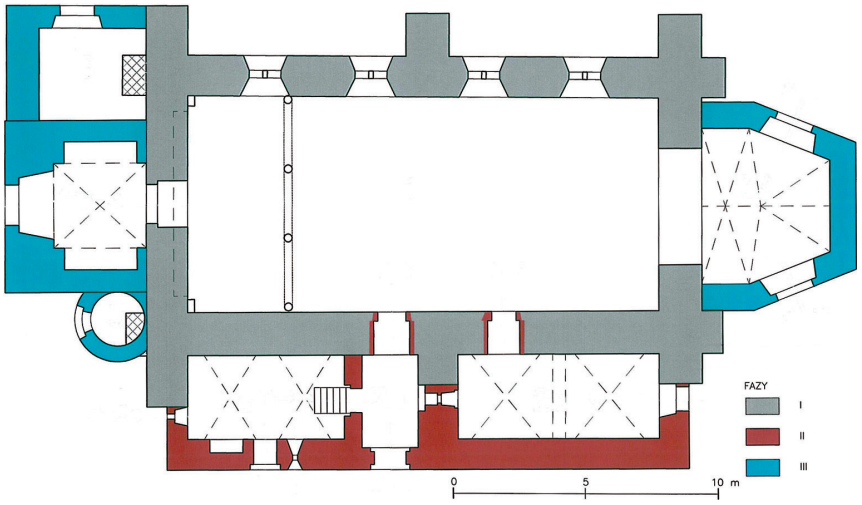
5.2. Faza III – barok (koniec XVII w.)

Z końcem XVII w., z inicjatywy żagańskiego opata Andreasa Adalberta Thiela, do zachodniej fasady dobudowano wieżę. W tym samym okresie, ale następnym etapie tej fazy budowlanej, powstała kaplica, dobudowana od wschodu do korpusu, oraz dostawiono obiekty do wieży (il. 9).

Jeśli idzie o wieżę, to o prowadzonych działaniach budowlanych z końcem XVII w. wiemy z kamienia pamiątkowego, umieszczonego nad wejściem do wieży. Wykonana z piaskowca tablica, w formie kartusza, przedstawia herb zakonu kanoników regularnych św. Augustyna i napis o następującej treści: A.A.A.S. – co oznacza: Andreas Adalbertus Abbas Saganesis, Undreas Adalbert, Ubt von Sagan, tzn. Wojciech Andrzej, opat klasztoru w Żaganiu. Ponadto pod herbem znajduje się data (*in situ*) 17 V 1693. Według inskrypcji budowę tej części w tym czasie najprawdopodobniej zakończono, a jej inicjatorem był żagański opat.

[44] *Ibidem*, s. 25.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Il. 9. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, rzut kościoła, faza III – koniec XVII w. Oprac. autorki na podstawie badań własnych
Ill. 9. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, projection of the church, phase III – the end of 17th c. Edited by the author on the basis of own researches

Do końca XVII w. powstała bryła na planie kwadratu, wysoka na trzy wysokie kondygnacje (il. 1, 6). Ściany wymurowano z cegły. Przyziemie wieży przekryto sklepieniem krzyżowym, a wyższe trzy kondygnacje poprzedzielano drewnianymi stropami (il. 10). W przyziemiu frontowej elewacji, na osi, zaprowadzono jednostronnie rozglifiony portal, będący głównym wejściem do kościoła. Wnętrze wieży na I i II kondygnacji doświetlono, umieszczonymi w zachodniej ścianie, niewielkimi szczelinowymi otworami okiennymi, a dopiero na III kondygnacji czterema większymi oknami, tzw. dzwonnymi. W górnej partii fasady otwory okienne są rozmieszczone osiowo, po jednym na osi każdej elewacji. Zarówno te okna, jak i portal w obecnej formie pochodzi z XIX-wiecznej neogotyckiej przebudowy. Wszystkie okna wieży są pozbawione stolarki. Wieżę posadowiono bez cokołu, a kondygnacje przyziemia i I poziomu oddzielono małym gzymsem. Elewacje zamknięto wydatnym gzymsem wieńczącym. Cała wieża została zwieńczona barokowym hełmem z cienkim szpicem i wiatrowskazówką (obecnie z krzyżem). Cały obiekt i wszystkie elewacje wieży – oprócz wspomnianych rozdzielających gzymsów i gzymsu koronującego oraz narożnych boni z ciosów pryzmatycznych – są gładkie i tynkowane; zapewne wraz z elewacjami wieży została otynkowana wcześniejsza część świątyni.

Wraz z wieżą lub tuż po jej powstaniu wystawiono okrągłą klatkę schodową w południowo-zachodnim narożniku korpusu i wieży, którą wchodzi się na wieżę i chór organowy. Wyżej, z kondygnacji na kondygnację, dostajemy się drewnianymi drabiniastymi schodami. Do przyziemia wieży, od jej północnej strony, został również dostawiony obiekt w formie grobowca, w którym następnie urządzono pomieszczenie na katafalk (obecnie pełni funkcję pomieszczenia pogrzebowego). Część na planie prostokąta wstawiona została w narożnik między zachodnią ścianę korpusu a północną wieży, a przykryto ją dachem pulpitowym. Pomieszczenie jest dostępne z zewnątrz portalem w północnej ścianie.

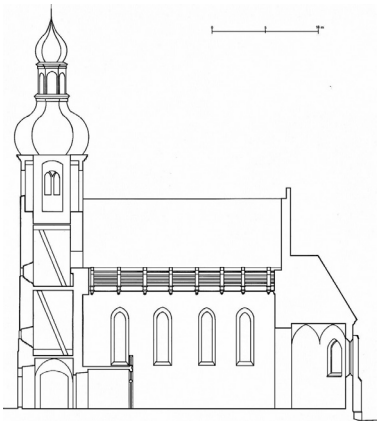
BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

W latach 90. XVII w., oprócz wieży, dzięki żagańskiemu opatowi Thielowi dobudowano do korpusu, od wschodu, nowe prezbiterium. Powstała wzmiankowana w źródłach tzw. kaplica św. Jadwigi, znajdująca się w miejscu obecnego prezbiterium z końca XIX w. Według rysunku inwentaryzacyjnego z 1861 roku między dwie wschodnie przypory średniowiecznego korpusu wbudowano część na planie pięcioboku. Wnętrze doświetlały dwa jednostronnie rozglifione i półokrągło zamknięte okna, rozmieszczone osiowo na dwóch skośnych, krótszych ścianach, północno-wschodniej i południowo-wschodniej; nakryto je sklepieniem krzyżowym. Z korpusem kaplica była połączona niższym od obecnego i na półokrągło zamkniętym łukiem tęczowym, widocznym na jednym z rysunków inwentaryzacyjnych z XIX w. Z rysunków wynika również, że część ta nie posiadała przypór. Jeśli idzie o funkcję tej części, to źródła informują, że została dostawiona wówczas od wschodu do korpusu kaplica św. Jadwigi. Nie wiadomo, czy zastąpiła ona wcześniejszy obiekt, czy powstała na surowym gruncie.

W tej samej fazie budowlanej, w latach 1697-1699, zbudowano barokową plebanię. Obiekt murowany z kamienia i cegły, założony na planie prostokąta, piętrowy, nakryty czterospadowym dachem. Jak już wspomniano, być może w nowym obiekcie zaadaptowano mury pierwotnego obiektu.

5.3. XVII wiek

W 1747 roku nastąpiła renowacja kościoła, podczas której były prowadzone bliżej nieokreślone działania. Wiadomość pochodzi z odnalezionej w 1862 roku notatki w gałce wieży[45]. Według wizytacji kościoła w sierpniu 1750 roku nawa była pokryta stropem, prezbiterium zaś było sklepione. Protokół określa wieżę jako *eleganter ornatus*, mającą trzy dzwony. Kościół otaczał cmentarz parafialny, zarówno katolicki, jak i protestancki[46].

Il. 10. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, przekrój podłużny. Oprac. autorki
Ill. 10. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, cross section. Edited by the author

[45] J. Dlugos, *op. cit.*, s. 203.
[46] *Ibidem*, s. 119.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Il. 11. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, wnętrze kościoła, widok na łuk tęczowy. Fot. autorki
Ill. 11. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, interior of the church, view on the rood screen. Photo by the author

Po sekularyzacji probostwa w 1833 roku, od 1857 roku trwa renowacja kościoła. Odnowieniu poddano drewniany strop, który pomalowano, naprawiano dach oraz część emporową, w której znajdują się organy. Działania remontowe skończyły się wraz z przekształceniem kościoła w stylu neogotyckim. Przebudowę świątyni zakończono w latach 1862-1865 za czasów proboszcza Karola Stolzego. Podczas przebudowy byli zatrudnieni następujący murarze: Zummerman, Hoffmann z Franitabt i Müller z Haumburg.

5.4. Faza IV (koniec XIX w., lata 1862-1865)

Jeśli idzie o korpus, to podczas tej fazy, w związku ze zmianą części przylegającej od wschodu do korpusu, przekształceniu uległ łuk tęczowy na wyższy i ostrołucznie zamknięty (il. 11). W otworach okiennych zlikwidowano laskowanie oraz zamurowano oba południowe portale, którymi przez przybudówkę był dostępny kościół. Po likwidacji obu otworów drzwiowych, przekuto dwa nowe w innym miejscu, w południowej ścianie korpusu (il. 12). Jeden otwór drzwiowy, będący od tej pory bocznym wejściem, został wykonany na osi pierwszego od zachodu okna i ozdobiony wówczas portalem o podobnej formie jak szczyty południowej elewacji nowej zakrystii. Drugie drzwi znajdowały się od wschodniej strony; przez nie wejście do kościoła wiodło przez zakrystię.

W miejscu wcześniejszej wschodniej części kościoła wystawiono nowe zamknięcie nawy. Tak jak poprzednie, zostało wbudowane między dwie wschodnie przypory w formie pięciu części ośmioboku i nakryte dachem wielospadowym. Wnętrze sklepiono sklepieniem krzyżowym bez żeber, w formie ostrołucznych lunet, i doświetlono trzema oknami, ednostronnie rozglifionymi i ostrołucznie zamkniętymi, rozmieszczonymi na osi trzech ścian trzech boków. Z zewnątrz część ta jest opięta czterema ukośnymi przyporami w na-

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

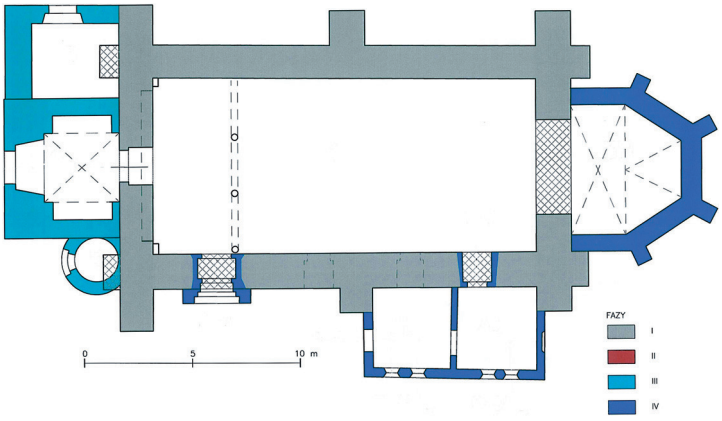
rożnikach. Przypory w formie cienkiego słupa są dwuuskokowe z ceramicznym przykryciem, od góry zwieńczone trójkątnym naczółkiem.

Dobudowa następnej części była związana z rozebraniem przybudówki i zamurowaniem obu portali komunikujących tę część z korpusem. Częściowo w miejscu zlikwidowanej przybudówki do przyziemia południowej elewacji korpusu, między wschodnią a środkową przyporą, dobudowano obiekt o funkcji zakrystii, składający się z dwóch pomieszczeń. Na przedłużeniu przypór znajdują się wystawione cienkie mury z cegły, tworzące obiekt na planie wydłużonego prostokąta, podzielonego wewnątrz na mniejsze wnętrza o rzutach zbliżonych do kwadratów. Zakrystia dostępna jest z wnętrza kościoła jednym portalem, znajdującym się na osi pierwszego od wschodu okna. Wyjście z zakrystii umieszczono natomiast w zachodniej ścianie obiektu. Prawie na osi tego prostego, ostrołucznie zamkniętego portalu znajduje się wewnętrzna komunikacja między pomieszczeniami. Oba pomieszczenia, doświetlone są symetrycznie, rozmieszczonymi na południowej elewacji parami okien, wymurowanymi wraz z południową ścianą. Wszystkie otwory są zamknięte ostrołucznie. Na zewnątrz potynkowane elewacje umieszczono na niskim cokole. Południowa elewacja złożona jest z dwóch szczytów.

Jeśli idzie o wieżę, to z neogotycką przebudową kościoła jest związana zmiana formy okien dzwonnych i portalu. Wysokie otwory okienne, zamknięte półkoliście, prawdopodobnie w XIX w. zostały dodatkowo podzielone na dwa mniejsze i zamknięte ostrołucznie, zaś otwór wejściowy w wieży na ostrołucznie zamknięty.

6. Podsumowanie

Podsumowując wiadomości o założeniu w Nowogrodzie Bobrzańskim, można stwierdzić, że w literaturze przedmiotu występują sprzeczne hipotezy co do pierwotnego kształtu oraz przeobrażeń architektonicznych obiektu. Autorka wyróżniła dwie średniowieczne fazy budowla-

Il. 12. Nowogród Bobrzański, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, rzut kościoła, faza IV – XIX w. Oprac. autorki
Ill. 12. Nowogród Bobrzański, the Church of Assumption of the Blessed Virgin Mary, projection of the church, phase IV – 19th c. Edited by the author

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

ne. Możliwe, że w pierwszej połowie XIII w. powstał niewielkich rozmiarów, jednoprzestrzenny kościół klasztorny na planie prostokąta, wymurowany z cegły w układzie wendyjskim, ale można się też zgodzić z wysuniętym przez Stanisława Kowalskiego przypuszczeniem, że pierwotnie zrealizowano jedynie część trzynawowego założenia, tzn. prezbiterium, które znajduje się w obrysie murów obecnego korpusu. Brak jednak jakichkolwiek badań i hipotez odnoszących się do klasztoru. Autorka przypuszcza, że w średniowieczu dobudowano od południa przybudówkę, znaną z XIX-wiecznych rysunków inwentaryzacyjnych. Oprócz niej musiały powstać inne zabudowania klasztorne. Możliwe, że obiekt towarzyszący w średniowieczu świątyni powstał w miejscu obecnej plebanii. Ze źródeł archiwalnych wynika, że na przełomie XV i XVI w. powstał dom opacki w Nowogrodzie Bobrzańskim.

Literatura

[1] *Catalogus abbatum Saganesium*, Scriptores rerum Silesiacarum, t. 1, Breslau 1835, 172-455.
[2] *Codex diplomaticus Silesiae*, red. K. Maleczyński, t. 1-3, Wrocław 1951.
[3] *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, Wien 1963-1971; t. 2-5, wyd. W. Irgang, Wien 1977--1994.
[4] *Dokumentacja techniczna z rysunkami projektu z roku 1861 r., dotycząca kościoła w Nowogrodzie Bobrzańskim* (w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze).
[5] Dlugos J., *Chronik der Propstei Naumburg am Bober*, Sagan 11926.
[6] Heinrich A., *Geschichte des Fürstentums Sagan*, t. 1, Sagan 1911.
[7] *Historia Śląska*, red. Rościsław Żerelik, Wrocław 2002.
[8] Hoffman H., *Die Katolischen Kirchen des Altkreises Sagan*, Breslau 1939.
[9] Kąsinowska R., *Plebania przy kościele pw. Wniebowzięcia NM Panny w Nowogrodzie Bobrzańskim*, Poznań 1983 (mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, nr 270).
[10] *Klasztor Augustianów w Żaganiu – zarys dziejów*, red. Stanisław Kowalski, Żary 1999.
[11] Kozaczewski T., *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 17, z. 2, Wrocław 1972 , 103 n.
[12] Kozaczewski T., *Kościół poaugustiański NM Panny w Nowogrodzie Bobrzańskim*, Wrocław 1975 (mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, nr inw. 189).
[13] Kutzner M., *Studium historyczno-architektoniczne zespołu poklasztornego w Żaganiu*, Wrocław 1960 (mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, nr inw. 120).
[14] Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 3, Breslau 1891.
[15] Pobóg-Lenartowicz A., *Kanonicy regularni na Śląsku: życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Uniwersytet Opolski, „Studia i monografie" Nr 269, Opole 1999.
[16] Świerk A., *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu*, Wrocław 1965.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ